

УДК 092 + 81'282Матвіяс

ПРОФЕСОР І.Г. МАТВІЯС

І.Г. Матвіяс народився 1 травня 1925 р. в с. Карів Сокальського р-ну Львівської обл. у селянській родині; на формування його життєвих поглядів вплинули родина, розвинений просвітницько-культурний рух Галічини, національно-визвольні змагання, про причетність до яких донедавна не розголошувалося. Прагнення здобути вищу освіту реалізував на українському відділенні філологічного факультету Львівського університету (1945–1950). Від 25 грудня 1955 р. до 16 жовт-

ня 1991 р. працював в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук України, а після утворення Інституту української мови (17 жовтня 1991 р.) пов'язав своє наукове життя з цією установою, де працює досі.

Життя і наукова діяльність доктора філологічних наук, професора, лауреата Державної премії України Івана Григоровича Матвіяса — це своєрідний текст, у якому відтворена типова багатьма рисами доля українських мовознавців повоєнного часу. Формування лінгвістів, які входили в науку в перші повоєнні роки, відбувалося на тлі згасання впливу донедавна широко знаного вчення про мову М.Я. Марра, а від 1950 р. деякий час супроводжувалося то-

© П.Ю. ГРИЦЕНКО, 2015

тальною критикою згаданого вчення; це покоління відчувало тиск всеохопної марксистської методології та визначальних ідеологем зближення мов СРСР. Це був час поновного творення лінгвоукраїністики, яка в попередні десятиліття, особливо в 30-ті роки, зазнала майже тотального винищення; час, коли боротьба з привидами буржуазного націоналізму отруювала наукове життя, породжувала табування багатьох імен і праць відомих лінгвістів-україністів.

Ідеологічні матриці по-різному оприявнювалися в науковому житті дослідників української мови, що залежало передусім від свідомого вибору кожного вченого. На такий вибір впливали їхня фахова підготовка, здатність до внутрішнього опору, проблематика наукових студій, а також модель ставлення до ідеологічного офіціозу в колективі науковців. Зауважимо, що І.Г. Матвіяс послідовно намагався оминати рифи політичної заангажованості, зосередившись на власне дослідницьких мовознавчих проблемах. Цьому сприяла і та обставина, що в роки навчання І.Г. Матвіяса в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук України (1951–1954) цю установу очолював відомий лінгвіст академік Л.А. Булаховський (1888–1961), який не поєднував науку й політику, радше по можливості дистанціювався від політики; водночас він підкреслював необхідність глибокого проникнення в мовні факти і процеси, їхню історичну й системну інтерпретацію, демонстрував результативність використання свідчень інших слов'янських, балтійських, давніх індоєвропейських мов для розуміння історичних змін в українській мові.

Першою великою мовознавчою студією І.Г. Матвіяса стало вивчення синтаксичної поведінки займенників — визначення їх функцій у реченні, окреслення позицій дублювання займенниками іменників і прикметників та позицій, репрезентованих лише займенниками. Учений також докладно розглянув особливості формування норм літературної мови в цій ділянці граматики, проаналізував наявні в текстах ХІХ ст. ті риси синтактики займенників (особливо щодо займенково-дієслівної кореляції), поява яких у текстах західноукраїнських авторів була спричинена регіональною мовно-культурною практикою, діалектним тлом, а в східноукраїнських авторів — виразними стилістичними настановами. Зауважимо, що й у ті суспільно складні роки вчений не оминув “непопулярної” теми співфункціонування в українськомовному просторі варіантів літературної мови; згодом до цієї проблеми дослідник неодноразово повертався як до спеціального важливого об'єкта вивчення. Працю “Синтаксис займенників в українській літературній мові І половини ХІХ ст.” І.Г. Матвіяс захистив (4 грудня 1954 р.) як кандидатську дисертацію, а згодом розширений варіант опублікував окремою монографією (“Синтаксис займенників в українській мові”. — К., 1962).

Граматиці української літературної мови І.Г. Матвіяс присвятив чимало праць, оскільки в українській лінгвістиці залишалася актуальною проблема створення описової граматики, в якій було б несуперечливо представлено систему частин мови, їхню архітекtonіку та схарактеризовано

функціонування кожного елемента цієї підсистеми мови. Оpubлікований “Курс сучасної української літературної мови” (т. 1–2; К., 1951), як і численні розвідки Л.А. Булаховського, готуючи ґрунт для нового узагальнення, оприявнили складні для розв’язання й часто суперечливі проблеми морфології й синтаксису української літературної мови. Водночас і лінгводидактика вищої школи потребувала доступних і надійних посібників з української мови. Задля вдоволення гострого попиту на такі праці І.Г. Матвіяса підготував “Курс сучасної української літературної мови. Морфологія” (К., 1962), у якому виклав загальні теоретичні засади граматики, описав систему словотворення та формотворення, розкрив особливості кожної частини мови. Аргументованість, чіткість і доступність викладу, естетизм ілюстративного матеріалу на десятиліття привернули увагу до цієї праці мовознавців-дидактів з університетів і педінститутів.

Завдяки вмінню І.Г. Матвіяса працювати з доволі складним граматичним матеріалом його було запрошено до авторського колективу книги про морфологію в академічній праці “Сучасна українська літературна мова” і доручено опрацювання розділів про іменник і займенник. На позір це не складні об’єкти дослідження з глибокою традицією вивчення в українському й слов’янському мовознавстві. Та в студіях І.Г. Матвіяса ці сегменти граматики оприявнилися новими характеристиками структури. Зокрема, аналізуючи іменник, він звернув увагу на рідко зауважувані в описах хитання в належності іменників до граматичного роду, на функційні транспозиції іменників, поглибив аналіз категорії числа. Свої спостереження дослідник виклав у розділі колективної монографії “Сучасна українська літературна мова. Морфологія” (К., 1969) та в докторській дисертації “Іменник в українській мові” (захищено 1969 р.; затверджено ВАК СРСР 13. 02. 1970); під такою ж назвою варіант праці опубліковано в 1974 р. окремою монографією. До цієї студії, завдяки чіткому аналізу та доступній презентації матеріалу, читачі звертаються досі, хоча сьогодні відчутне прагнення багатьох лінгвістів утвердити нові підходи в дослідженні граматики чи бодай одягти давно відоме в мовознавстві в шата модерних термінів.

І.Г. Матвіяс упродовж багатьох років вивчав питання граматичної будови літературної мови, водночас досліджуючи українські діалекти, працюючи над створенням піонерської в українському мовознавстві фундаментальної праці — *Атласу української мови (АУМ)*. За аналогії в роботі над складним новаторським проектом українським лінгвістам слугували поодинокі атласи та добірки карт українських, польських лінгвогеографів (П. Бузука, Ю. Тарнацького, І. Панькевича, З. Штібера), опубліковані на той час атласи німецьких, французьких, румунських діалектів. Зауважимо, що засади АУМ суттєво вирізнялися на тлі інших лінгвогеографічних традицій, зокрема й способами графічного представлення на картах мовного матеріалу (особливо це помітно в зіставленні з романською *написною* експлікацією на картах діалектних відмінностей). Українські лінгвогеографи постійно всотували теоретичні

опрацювання, різноманітні підходи учених інших слов'янських діалектологічних шкіл (російської, польської, білоруської, лужицької, словацької, а згодом — і болгарської). Зауважимо, що АУМ створювали одночасно й незалежно від атласів інших слов'янських мов, тому паралельно доводилося долати однакові перешкоди, розв'язувати ті самі чи близькі теоретичні і практичні проблеми. В Україні не було фахівців-лінгвогеографів, які могли б підказати, як робити карти, як графічно репрезентувати розмаїття просторових протиставлень мовних одиниць, явищ, і тим більше ніхто не знав, що стоїть за ареальною поведінкою мовних елементів, експлікованих на карті. Досвід набували множенням варіантів практичного розв'язання різноманітних завдань, відбором того з численних варіантів, який найкраще відповідав розумінню сутності конкретного мовного явища. Кожного разу доводилося спиратися на свідчення історії української й інших слов'янських мов, етимології, історії матеріальної культури, враховувати динаміку етносу в просторі — міграційні рухи, а також міжетнічні контакти. Лінгвістична географія виявилася наукою комплексною, у просторі якої поставав новий тип дослідника порівняно з фахівцями інших галузей мовознавства.

Увійшовши в колектив діалектологів 1955 р. (керував роботою Ф.Т. Жилко), коли формувалася емпірична база й теоретичні засади створення *Атласу української мови*, І.Г. Матвіяс долучився до колективного опрацювання основ картографування, до укладання та коментування карт. Узагальнення практичного досвіду всього колективу щодо передкартографічної інтерпретації діалектного матеріалу та створення лінгвістичних карт І.Г. Матвіяс синтезував у чітких інструкціях, якими надалі керувалися автори атласу: "Інструкція для складання карт до Атласу української мови" (в: Діалектологічний бюлетень. Вип. VIII. — К., 1961) та "Інструкція для складання коментарів до карт Атласу української мови" (в: Діалектологічний бюлетень. Вип. IX. — К., 1962). Сьогодні, коли в українській і слов'янській лінгвогеографічних школах, які збагатилися досвідом укладання атласів полімовних, національного та низки регіональних, широко використовують різноманітні комп'ютерні картоукладальні технології, творчі пошуки першопрохідців слов'янського лінгвістичного картографування можуть видаватися перейденим етапом, такими, що втратили цінність. Проте варто збагнути, що сучасні комп'ютерні технології картографування постали на ґрунті чіткого розуміння типів ареальних протиставлень, встановлення ієрархії (структурної, частотної) одиниць і явищ, осмислення й перевірки взаємозв'язків елементів різних ярусів мовної системи, що були сформульовані в далекі 60-ті роки ХХ ст. унаслідок передкартографічного аналізу діалектного матеріалу, укладання та коментування карт. Цим новітні картоукладальні технології тісно пов'язані з пошуками піонерів лінгвістичної географії.

Від 1960 р. у різних наукових виданнях регулярно з'являються публікації І.Г. Матвіяса з різноманітних проблем діалектології, лінгвогеографії. Учений порушує актуальні питання картографування лексики,

фразеології, синтаксису в АУМ, описує специфіку формування й конфігурації ареалів структурних елементів у давніх і новосформованих діалектах, окреслює поширення мовних одиниць, робить спробу встановити зв'язок між географією мовних елементів та їх генезою, підкреслює вплив позамовних історичних чинників на формування окремих ареалів, їх збереження в часі. Нагадаємо, що чимало мовознавців, здебільшого не обтяжених досвідом лінгвістичного картографування, а ргіогі не визнавали за лексикою, синтаксисом ареалогічної цінності. Проте практика картографування, зокрема осмислення експлікованого на картах матеріалу, не підтвердила таких “теоретичних” положень. Лінгвістична карта (а їх для АУМ І.Г. Матвіяс уклав 134!) — це ексклюзивний, уперше зібраний і відповідним чином упорядкований і репрезентований матеріал, відповідно — окремий науковий сюжет, який породжує нові мікропроблеми, що потребують спеціальної уваги; це численні нові *чому?* Кожна нова карта, що здебільшого поєднує експлікацію й інтерпретацію мовних одиниць, кожен опис конфігурації поширення елементів, явищ у діалектному континуумі сприяли усталенню просторової парадигми пізнання мови, параметра простору (на тлі вже узвичаєних параметрів часу й структури) у характеристиці кожного елемента мови.

Досвід укладання карт і аналізу просторових характеристик структурних елементів діалектів дозволив І.Г. Матвіясові сформулювати низку узагальнень, зокрема про внутрішню архітекtonіку діалектного континууму, про виділення в ньому одиниць різної величини й неоднакове їхнє лінгвальне наповнення: *говірки* — як реальної комунікативної системи на протигагу модельованим конструкторам — *говору / діалекту, наріччю, діалектній мові*. Принципово так само моделюється архітекtonіка діалектного простору й інших мов. Важливо, що І.Г. Матвіяс підкреслює складні відношення між одиницями просторової диференціації мови, аргументує релятивний характер діалектних меж — між говірками, діалектами (Засади української діалектології // Мовознавство. — 2000. — № 1).

Відштовхуючись від змісту, лінгвального наповнення кожної карти АУМ, І.Г. Матвіяс синтезував сукупність тих рис, якими одне наріччя протиставлене іншому чи якими розрізняються суміжні діалекти одного наріччя. Хоча від класичної праці К.П. Михальчука “Наріччя, поднаріччя и говоры Южной России въ связи с наріччями Галичины” (1872) та його ж карти (1871), а також класифікаційних карт В.М. Ганцова (1923) та І. Зілінського (1933), зовнішні контури поширення українського континууму й типи внутрішнього членування були відомі, проте головне питання — лінгвальний портрет виділюваних мовно-територіальних одиниць — досі залишається не до кінця з’ясованим. На підставі зібраних і опрацьованих в АУМ матеріалів І.Г. Матвіяс спробував показати мовний зміст кожного діалекту, що подав у численних статтях та у книзі “Українська мова і її говори” (К., 1990). Таке узагальнення інформації спонукає дослідників до подальших пошуків диференційних ознак кожного діалекту, їхніх ексклюзивних рис та сепаратних зв’язків, осмислення глибини

просторового протиставлення в етномовному континуумі. Широким колам читачів ця студія відкриває перспективу ознайомлення зі структурною неоднорідністю українського мовного континууму.

Важливого значення І.Г. Матвіяс надає проблемі генези діалектів, зокрема формуванню південно-східного наріччя, пошукам аргументів на користь старожитності середньонаддніпряньського говору, його структурних зв'язків із південно-західним і північним наріччями. З'ясування походження й часової глибини середньонаддніпряньського діалекту важливе з огляду на його роль ядра у витворенні степового й слобожанського діалектів та визначального цінного джерела формування нової української літературної мови. Пошуки нових мовних фактів для надійного діагностування генези південно-східних говірок тривають досі.

Просторова змінність мови не вичерпується діалектами, а відчутно впливає і на так звану наддіалектну форму національної мови — літературний стандарт, який лише в умоглядних побудовах деяких мовознавців гостро відмежований від діалектів і їм протиставлений. Літературна мова — це мовна система, яка виросла з діалектного розмовного розмаїття, генетично спирається на діалекти, функціонує на тлі діалектного довкілля. Нею користуються ті, хто з дитинства не пізнав діалектного мовлення, виріс в оточенні літературної мови, і ті, хто вийшов з діалектного середовища, добре опанував літературні норми. Серед останніх — немало мовців, які, оволодівши літературною мовою, не відмовилися від рідної говірки, стали мовними особистостями, що вільно користуються літературним і діалектним кодами. Таку багатопланову стратифікацію української мови І.Г. Матвіяс завжди усвідомлював, розумів її сутність і національну специфіку. Бездоганно володіючи загальноукраїнською літературною мовою, він глибоко знає (як дослідник і практик-мовець) галицьку локальну мовну традицію — західноукраїнський варіант української літературної мови, його структурні особливості, внутрішній стилістичний потенціал, проявлення якого є відчутним на тлі наддніпряньського варіанта (давніше) чи літературного стандарту (в сучасних умовах). Оцінюючи використання інтелігенцією XIX — поч. XX ст. свого локального мовного варіанта літературної мови як закономірне й природне в тогочасних умовах розвитку українського лінгвофеномену, І.Г. Матвіяс з незмінною увагою впродовж тривалого часу систематизує структурні риси рідного мовного довкілля, оприявлені в текстах багатьох письменників, аналізує важливіші з них в контексті простору, залучаючи свідчення лінгвоареалогії, і часу — на тлі становлення нової української літературної мови; це тексти Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Коцюбинського, С. Руданського, П. Грабовського, Лесі Українки, Б. Грінченка, У. Кравченко, М. Шашкевича, Марка Черемшини, І. Франка, Л. Мартовича, В. Стефаніка, О. Кобилянської, Г. Хоткевича, А. Крушельницького, М. Яцкова. Статті І.Г. Матвіяса часто репрезентують розлогі списки різноструктурних діалектних явищ, виявлених у сучасних друкованих текстах, тобто включених у сучасне мовокористування і мовотворення.

Використання діалектизмів у текстах, ретельно опрацьованих І.Г. Матвіясом, мало різні причини й авторські настанови; неоднаковою виявилася і їхня доля у структурі сучасного літературного ідіому. Усе це заслуговує на докладний аналіз, основою якого можуть слугувати саме такі реєстри діалектизмів. Важливо, що проблему співвідношення й взаємодії літературної мови і діалектів І.Г. Матвіяс розглядає й у плані зіставному, виявляючи спільне і відмінне в обох стратах української мови, переконливо демонструючи виростання літературної мови з народного мовлення. Серія статей про діалектну основу різних підсистем літературної мови (вокалізм, консонантизм, наголошування слів і словоформ, словозміну, словотворення, синтаксис, лексику) творить цілісний монографічний опис цієї складної проблеми. Можемо констатувати, що угрунтованість українського літературного ідіому в діалектах, наявність тісного структурного зв'язку між цими формами буття нашої мови в численних працях І.Г. Матвіяса здобули неспростовне підтвердження.

Спостереження дослідника над формуванням з кінця XVIII ст. нової української літературної мови через синтез локальних варіантів та ідіолектів провідних митців слова створили підґрунтя для аналізу проблеми варіювання цього ідіому в часовій ретроспективі, починаючи від княжої доби. Спираючись на найдавніші перекладні й оригінальні пам'ятки писемності, їх осмислення й оцінки багатьма лінгвістами, І.Г. Матвіяс стверджує наявність локальних варіантів писемної / літературної мови від найдавнішого часу впродовж століть до сьогодні, втілюючи й зміцнюючи ідею закономірного характеру варіювання мови. Цій комплексній проблемі дослідник присвятив спеціальну монографію "Варіанти української літературної мови" (К., 1998).

Репрезентуючи просторове розмаїття українського діалектного мовлення, демонструючи його живильну силу для розвитку структури мови, її виражального і стилістичного ресурсу, відтворюючи локальні відмінності літературної мови, І.Г. Матвіяс оцінює варіювання мови як її природний стан і запоруку дальшого існування в часі.

* * *

На позір безхмарне й розмірене наукове життя І.Г. Матвіяса насправді було сповнене випробувань і небезпідставних тривог, пов'язаних, зокрема, з вивченням українських діалектів. Був період (60-ті рр.) піднесення, коли створювали АУМ, пов'язуючи з його публікацією новий етап розвитку українського мовознавства. Проте після завершення укладання 1-го тому запанував глибокий спад від початку 70-х рр., коли в Україні активізувалася боротьба з українським буржуазним націоналізмом, і цей вир спершу спричинив ліквідацію відділу діалектології (приєднано до відділу історії мови 17.06.1971), а згодом — звільнення з роботи (16.10.1973) керівника колективу проф. Ф.Т. Жилка. Це були промовисті сигнали щодо місця діалектології в українському мовознавстві; остаточному знищенню колективу заважала його участь у міжнародному

науковому проєкті — *Загальнослов'янському лінгвістичному атласі*, керівництво яким здійснювала АН СРСР, а на позицію Москви директор Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні академік І.К. Білодід зважав. Однак йому ніщо не заважало стримати друкування АУМ, який почав виходити у світ лише згодом завдяки сприянню нового директора В.М. Русанівського: у 1984 р. з'явився друком 1-й том АУМ, 2-й — у 1988 р., 3-й — у 2001 р. Тривале в часі стримування видання АУМ, унеможливлення широкого використання вперше зібраної унікальної інформації про українську діалектну мову сприймалося як підкреслення латеральності (чи й шкідливості!) діалектології. Така ситуація не лише стримувала діяльність діалектологів цієї академічної установи, а й справляла глибокий негативний вплив на українське мовознавство в цілому, породжувала сумніви в доцільності розвитку діалектології в університетах, безперспективності діалектів та неактуальності їх дослідження, зрештою зруйнувала сформовані в річищі проєкту АУМ осередки діалектології в багатьох університетах і педагогічних інститутах України.

Усі ці моральні випробування треба було витримати... хоча б для того, щоб АУМ — праця, унікальна своїм змістом і націленістю на велику перспективу, — постав перед читачами завершеним. Особливе значення мали ті новаторські елементи цього лінгвогеографічного проєкту, які вирізняли АУМ на тлі інших слов'янських атласів: по-перше, охоплення мережею атласу тих українських етномовних територій, які опинилися у складі інших держав (українські говірки Кубані, Воронежчини, Курщини, Берестейщини, Підляшшя, Східної Словаччини, Молдови), що забезпечило цій праці загальноконтинуумний характер без обмежень державними кордонами; по-друге, в атласі застосовано систему послідовного зіставлення говірок з літературним стандартом, що забезпечило відтворення на картах не лише міждіалектної диференціації, а й глибини закорінення літературної мови в говірки, її виростання з діалектної першооснови; по-третє, як додаток до картографічної частини атласу вміщено обсяжні матеріали, які з різних причин не було нанесено на карти, що забезпечило повноту експлікації цінних автентичних діалектних свідчень. У різні роки І.Г. Матвіяс керував роботою над створенням АУМ, систематизацією та підготовкою до друку некартографованих матеріалів.

АУМ став першою в Незалежній Україні мовознавчою працею, відзначеною Державною премією України в галузі науки і техніки (2006 р.). Це закономірна нагорода. Та для професора Івана Григоровича Матвіяса найбільшою нагородою долі стала реалізація усвідомленого ним свого призначення — пізнання глибин української мови в багатогранності її проявлень, долучення до її збереження й розвою.

Павло ГРИЦЕНКО (м.Київ)

Статтю отримано 07.04.2015

Pavlo Hrytsenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PROFESOR I.H. MATVIYAS